

tasavvur

tekirdag ilahiyat dergisi | tekirdag theology journal

e-ISSN: 2619-9130

tasavvur, Haziran/June 2025, c. 11, s. 1: 301-331

İhvân-ı Safâ Felsefesinde İnsani Nefsin Evrimleşerek

Melek veya Şeytan Olma Teorisi

The Theory of the Human Soul Evolving into an Angel or Devil in the
Philosophy of the Ikhwân al-Safâ

Nusret TAŞ

Doç. Dr., Ardahan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Din Felsefesi ABD

Assoc. Prof. Dr., Ardahan University, Faculty of Theology,

Department of Philosophy of Religion

nusrettas@ardahan.edu.tr

ORCID: 0000-0002-4108-7697

DOI: 10.47424/tasavvur.1657421

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 13 Mart / March 2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 24 Mayıs / May 2025

Yayın Tarihi / Date Published: 30 Haziran / June 2025

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran / June

Atıf / Citation: Taş, Nusret. “İhvân-ı Safâ Felsefesinde İnsani Nefsin Evrimleşerek Melek veya Şeytan Olma Teorisi”. *Tasavvur - Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 11/1 (Haziran 2025): 301-331. <https://doi.org/10.47424/tasavvur.1657421>

İntihal: Bu makale, ithenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by ithenticate. No plagiarism detected.
web: <http://dergipark.gov.tr/tasavvur> | mailto: ilahiyatdergi@nku.edu.tr

Copyright © Published by Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi,

İlahiyat Fakültesi / Tekirdağ Namık Kemal University, Faculty of

Theology, Tekirdağ, 59100 Turkey.

CC BY-NC 4.0

Öz

Bu çalışmanın konusu, İhvân-ı Safâ felsefesinde insani nefsin evrimleşerek melek veya şeytan olma teorisidir. Çalışmanın amacı, İhvân-Safâ'nın varlık anlayışıyla bağlantılı olarak savunduğu ay altı âlemdeki cüz'î/tikel cisimlerde etkin olan cüz'î/tikel nefislerin cisimleri işlevini yitirtince bir üst türün nefis mertebesine yükselme, özellikle insani nefislerin bedenlerinin ölümüyle birlikte melekî veya şeytani nefisler mertebesine geçiş süreciyle ilgili görüşlerini akademik bir bakış açısıyla değerlendirmektir. İhvân-ı Safâ, bu konuda geleneksel İslam inancıyla uyuşmayan bir teoriyi savunmaktadır. Onların anlayışına göre insan nefsinin bu dünya hayatında bedenle birlikteyken teorik ve pratik yetkinliğine göre bilmüve ya melek ya da şeytan olur. Ölümden, yani bedenden ayrıldıktan sonra ise bilfiil ya melek ya da şeytan olur. İhvân, bu teorisini temellendirmek için yerine göre bazen Kur'ân ayetleri ve hadis rivayetlerine başvurur. Bazen de akla/mantığa dayalı rasyonel/felsefi kanıtlar sunmaya çalışır. Çalışmamızın temel kaynağı, İhvân-ı Safâ'nın Arapça risaleleri ve Türkçe tercümeleridir. Hazırlık sürecinde risaleler incelenmiş, elde edilen verilen tasnif edilerek değerlendirilmiştir. Yapılan literatür araştırmasına göre çalışmamız, alanında yapılan ilk çalışmadır. Bu nedenle alana katkı sunma potansiyelini taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, İhvân-ı Safâ, Cismani Varlık, Ruhani Varlık, Nefis, Melek, Şeytan.

Abstract

The subject of this study is the theory of the evolution of the human soul into an angel or a devil in the philosophy of the Ikhwân al-Safâ. The purpose of the study is to evaluate the views of the Ikhwân al-Safâ, in connection with their understanding of existence, regarding the process of the rise to the level of a higher species of soul when the bodies of the juz'î/particular souls active in the sublunar world lose their functions, and especially the transition of human souls to the level of angelic or demonic souls with the death of their bodies, from an academic perspective. The Ikhwân al-Safâ advocates a theory in this regard that is incompatible with traditional Islamic belief. According to their understanding, the human soul, while it is with the body in this worldly life, becomes either an angel or a devil in potential, depending on its theoretical and practical

competence. After death, that is, after separation from the body, it becomes either an angel or a devil in actuality. In order to establish this theory, the Ikhwân sometimes resort to some Quranic verses and hadith narrations. Sometimes they try to present rational/philosophical evidence based on reason/logic. The main source of our study is the Arabic treatises and Turkish translations of the Ikhwân al-Safâ. During the preparation process, the treatises were examined, the obtained data were classified and evaluated. According to the literature research, our study is the first study in its field. Therefore, it has the potential to contribute to the field.

Keywords: Philosophy of Religion, Ikhwân al-Safâ, Corporeal Existence, Spiritual Existence, Soul, Angel, Devil.

Giriş

İhvân-ı Safâ, İslam kültür ve medeniyetinin en parlak döneminde (Miladî X. yüzyıl), onun merkezi olan Bağdat ve çevresinde dinî ve felsefi birtakım faaliyetlerde bulunan bir cemaatin/teşkilatın yöneticilerinden bir grup düşünürün kendilerine ve kaleme aldıkları toplam elli iki risaleden oluşan ansiklopedik nitelikli eserlerine verdikleri isimdir.¹ İslam dünyasında ilk felsefi cemiyet olma niteliğini taşıyan İhvân-ı Safâ, İslam toplumunda ilimlerin tedvin edildiği bir dönemde yaşamış, bu sürece katkı sunmuş ve kendilerinden sonra yaşayan İbn Sînâ, İbn Miskeveyh, Gazzâlî, İbnü'l-Arabî ve İbn Haldun gibi birçok Müslüman alim, mutasavvıf ve düşünürleri etkilemiştir.²

Çalışmamızın temel kaynağı, İhvân-ı Safâ risaleleridir. Çalışmada hem risalelerin Arapça asıllarından hem de Türkçe tercümelerinden yararlanılmıştır. Ayrıca literatür taramasında dikkat çeken kaynaklar incelenmiş ve onlardan yararlanılmıştır. Örneğin kavramsal bağlamda felsefi terimler sözlüklerinden,

1 Detaylı bilgi için bk. Nusret Taş - Haydar Dölek, "X. Yüzyılın Bilimler Akademisi: İhvân-ı Safâ Teşkilatı", Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 22/1 (2017), 272 vd.

2 Örnek olarak bk. Enver Uysal, Örnek Metinlerle İhvân-ı Safâ ve İbn Sînâ Felsefesi (İstanbul: Emin Yayınları, 2014); Nusret Taş, "İbn Haldun'un Mukaddime Adlı Eserindeki Teorilerin, İhvân-ı Safâ Risâleleri'nden İntihal Olduğuna Dair İddia", Sosyal Bilimlerde Seçme Konular-7, ed. Sadettin Paksoy - Hasan Çiftçi (Ankara: İKSAD Publishing House, 2022), 267-295; Bayram Ali Çetinkaya, "İhvân-ı Safâ Felsefesinin İbnü'l-Arabî Düşüncesindeki İzdüşümler", Tasavvuf 23 (2009), 131-147; Nusret Taş, "İlimler Tasnifi Bağlamında İhvân-ı Safâ ile Gazzâlî'nin Görüşleri Arasında Bir Karşılaştırma", SBedergi 8 (2021), 67-83.

Diyanet İslam Ansiklopedisi maddelerinden ve konuyu ele alan çeşitli akademik çalışmalardan yararlanılmıştır. Özellikle İhvân-ı Safâ yazarları ve onların risalelerinde yer alan çeşitli konular üzerine yapılan farklı tez çalışmaları, kitap ve makalelerin konuyla ilgili verilerinden yararlanılmıştır. Bu anlamda konumuzla doğrudan ilgili olabileceği düşünülen H. Onay'ın "İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tekâmül Nazariyesi"³ başlıklı makale çalışması dikkatlice incelenmiş, fakat çalışmanın, konumuzla doğrudan alakalı olmadığı tespit edilmiştir. Dolaşısıyla makale konumuzu ele alan bağımsız bir çalışmaya denk gelinmemiştir. Bu nedenle çalışmamızın, literatüre önemli bir katkı sunacağı kanaatindeyiz. Çalışmamızda, nitel araştırma metodu uygulanmıştır. Risaleler baştan sona taranmış, konumuzla alakalı veriler toplatılarak uygun başlıklar altında tasnif edilmiş, ardından değerlendirilerek yorumlanmıştır.

İhvân-ı Safâ, insani nefislerin melekleşme veya şeytanlaşma teorisini ele almadan önce geleneksel İslam inancında "melek", "şeytan" ve "insan" türlerinin mahiyetine, ardından "reenkarnasyon" ve "tenasüh" kavramları bağlamında türler arası geçiş imkanına kısaca değinmemiz yerinde olacaktır.

Geleneksel İslam inancında "melek", "insan" ve "şeytan" olarak adlandırılan varlık türlerinin her biri, diğerlerinden farklı birer varlık türleri olarak kabul edilmektedir. Örneğin Hz. Âdem'den önce var olan meleklerin,⁴ nurdan yaratıldığı;⁵ "rahmetten uzaklaştırılan" anlamına gelen "Şeytan"ın⁶ ise cinlerden olup ateşten yaratıldığı⁷ beyan edilmektedir. Ancak Müslüman alim ve dü-

3 Hamdi Onay, "İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tekâmül Nazariyesi", Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi 12/2 (2021), 283-303.

4 el-Bakara 2/30-34.

5 Bk. Ahmed b. Hanbel, el-Müsned (Kahire, 1313), VI/168; Müslim, "Zühd", 60.

6 Râgıb el-İsfehânî, Müfredât: Kur'an Kavramları Sözlüğü, çev. A. Güneş, M. Yolcu (İstanbul: Çıra Yayınları, 2010), "ştın" md.

7 el-Kehf 18/50; el-A'râf 7/12.

şünürler arasında şeytanın mahiyeti hakkında birtakım tartışmalar yapılmıştır.⁸ Kur'ân, şeytanın taraftarları, dostları,⁹ ordusu¹⁰ ve zürriyetinden¹¹ bahsetmektedir.

Kur'ân, melekleri, tamamen hayrın/iyiliğin; şeytanları, tamamen şerrin/kötülüğün temsilcisi; insanları ise hem hayra/iyiliğe hem de şerre/kötülüğe yönelebilen bir varlık olarak tasvir etmektedir.¹² Konuyla ilgili hadis rivayetleri de bu paralelde veriler içermektedir. Dolayısıyla konuyla ilgili ayet ve hadislerden, her üç varlık türünün birbirinden farklı varlık türleri olduğu anlaşılmaktadır.

Tenasüh ve reenkarnasyon kavramlarının ikisi de TDK sözlüğünde “ruh göçü” olarak ifade edilir.¹³ Ancak bazı araştırmacılara göre tenasühte insan ruhunun hayvan veya bitki gibi alt varlık türlerine geçişi; reenkarnasyonda ise insan ruhunun insani bedenler arasında göç etmesi söz konusudur.¹⁴ Genel olarak İslam alimleri, tenasüh düşüncesini reddetmişlerdir.¹⁵ İhvân-ı Safâ'nın konuyla ilgili bazı ifadeleri, farklı anlama ve yorumlamaya imkan sunsa bile doğrudan tenasüh veya reenkarnasyonu kabul ettikleri söylenemez.

Konumuzla doğrudan bağlantılı olan diğer bir kavram ise “tekâmül” veya “evrim” kavramıdır. Arapça bir sözcük olan tekâmül, “tamamlanmak, mükemmelleşmek” anlamına gelir.¹⁶ Tekâmül nazariyesini savunanlara göre canlılar arasında basit ve ilkel olandan kompleks ve mükemmel olana doğru bir oluşum

8 İlyas Çelebi, “Şeytan”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010), 39/100.

9 el-A'râf 7/27.

10 eş-Şuarâ 26/95.

11 el-Kehf 18/50.

12 İnsan kavramıyla ilgili bk. Kutluer, İlhan, “İnsan”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000).

13 <https://sozluk.gov.tr/> Erişim Tarihi: 01.03.2025.

14 Veysel Güllüce, Reenkarnasyon İddiaları Karşısında Kur'ân-ı Kerîm (Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2001), 21; Nihat Bıçak, “Klasik Türk Şiiri'nde Tenasüh ve Reenkarnasyon”, Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi 8/1 (2023), 79.

15 Bulğen - Baloglu, “Tenâsüh”, 40/444.

16 Mehmet Bayrakdar, “Tekâmül Nazariyesi”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011), 40/337-338.

ve gelişim süreci yaşanmaktadır.¹⁷ Bu nazariyenin kökenleri eskilere dayanmakla birlikte 19. yüzyılda Darwin, Russel ve Huxley gibi Batılı araştırmacı ve düşünürlerin konuyla ilgili çalışmalarıyla¹⁸ birlikte tekrar gündeme gelmiş, özellikle ateistler tarafından yaratılış inancına alternatif olarak değerlendirildiği için popüler hale gelmiştir.¹⁹

Bazı araştırmacılar, bu nazariyenin kökenini İlk Çağ düşünürlerinden Anaksimandros ve Empedokles gibi düşünülere kadar geriye götürmektedir. Yine Nazzâm, Câhiz, İhvân-ı Safâ, Bîrûnî ve İbn Miskeveyh gibi ilk dönem Müslüman düşünürleri, bu nazariyenin öncüsü sayanlar vardır. Hatta Fârâbî, İbn Sînâ, İbnü'l-Arabî ve Mevlâna gibi düşünür ve mutasavvıfları da bu teorianın öncüleri sayanlar olmuştur.²⁰

İhvân-ı Safâ'nın konuyla ilgili görüşleri arasında bütünlük sağlamak için önce onların sudur nazariyesine dayanan varlık anlayışlarından başlayacağız.

1. İhvân-ı Safâ'nın Sudur Nazariyesine Dayanan Varlık Anlayışı

İhvân-ı Safâ, genel olarak Pisagorcucu ve Aristotelesçi temelde, sebep-sonuç ilişkisi bağlamında ele alınan Sudur Nazariyesini benimsemektedir. İhvân, bir tasnifinde varlıkları, tümel/külli ve tikel/cüz'î (külliyyât ve cüz'ıyyât) olarak başka bir tasnifinde ise ruhani ve cismani olarak ikiye ayırır. Onların tasvirine göre tümel/külli varlıklar (külliyyât), düzenleri korunmuş, ayanları, sabit dokuz mertebedir. Bunların düzeni, dokuz tekil sayı gibidir. Bunlardan birincisi, bir ve tek olan Yüce Yaratıcıdır (el-Bârî). İkincisi, iki kuvvesi olan akıldır (el-'Akl). Üçüncüsü, üç lakaplı nefistir (en-Nefs). Dördüncüsü, dört izafeli ilk maddedir (el-heyûlâ el-ûlâ). Beşincisi, beş isimli tabiattır (et-Tabi'a). Altıncısı, altı yönü bulunan cisimdir (el-Cism). Yedincisi, yedi yöneticisi olan felektir (el-Felek). Se-

17 Cemîl Salîbâ, el-Mu'cemü'l-Felsefî (Beyrut, 1982), I/295, 556; Bedia Akarsu, Felsefe Terimleri Sözlüğü (Ankara: TDK Yayınları, 1975), 70-71; Süleyman Hayri Bolay, Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü (Ankara: Akçağ Yayınları, 1996), 136-137.

18 Detaylı değerlendirmeler için bk. Fatih Özgökman, "Yaşamın Kökeni, Evrim ve Tanrı", Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 54/2 (2013), 50 vd.; Bayrakdar, "Tekâmül Nazariyesi", 40/338.

19 Bayrakdar, "Tekâmül Nazariyesi", 40/338.

20 Bayrakdar, "Tekâmül Nazariyesi", 40/338-339.

kizincisi, sekiz mizaçlı/karışımli rûkûnler/unsurlardır (el-Erkân). Dokuzuncusu, dokuz türü bulunan oluşmuş şeylerdir (el-Mükevvinât).²¹

İhvân, tasavvur ettiği bu hiyerarşik düzende her bir varlığı kendi sırasıyla uyumlu bir sıfatla nitelendirmektedir.²² İhvân'a göre Yüce Yaratıcı, ruhani veya cismani olarak nitelendirilemez. Bu nedenle onun zatî varlığını anlama ve tasvir etme imkanına sahip değiliz. Zira insan, ancak duyuusal yolla cismani varlıkları, aklî yolla da ruhani varlıkları kavrayabilir.²³ Ruhani ve cismani varlık âlemi, hiyerarşik bir düzen içerisinde Yüce Yaratıcıdan taşarak/feyezan ederek meydana gelmiştir.²⁴ Küllî/Faal Akıl, Küllî Nefs ve İlk Heyûla, ruhani varlıklardır. Mutlak cisim, felekler, dört unsur ve müvelledât ise cismani varlıklardır. Felekler âlemi, ay altı âlemi kuşatmakta, ruhani âlem de felekler âlemini kuşatmaktadır.²⁵ Sudur/taşma/feyezan, mutlak cisimle birlikte biter. Artık bu aşamadan sonra Yüce Yaratıcının izniyle Küllî Nefis, Küllî Akıl vasıtasıyla aldığı kesintisiz feyiz/destek ile İlk Heyûlâ'dan önce mutlak cismi, ondan da ay üstü

-
- 21 İhvânü's-Şafâ, "er-Risâletü's-Sâliseti ve's-Selâşîn: fi'l-Mebâdiyyi'l-Aklyye alâ Re'yi İhvânî's-Şafâ", Resâilu İhvânî's-Şafâ (Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992), III/202; İhvânü's-Şafâ, "er-Risâletü'l-Hâdiyyeti ve'l-Hamsîn: fi Keyfiyyeti Ne'ddi'l-Âlemi bi Esrihi", Resâilu İhvânî's-Şafâ (Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992), IV/273-274; İhvân-ı Safâ, "33. Risâle: İhvân-ı Safâ'ya Göre Akli İlkeler Hakkında", çev. Murat Demirkol, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), III/165; İhvân-ı Safâ, "26. Risâle: Filozofların 'İnsan Küçük Bir Âlemdir' Görüşüne Dair", çev. Abdullah Kahraman, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), II/322-333; İhvân-ı Safâ, "51. Risâle: Bütün Âlemin Düzeninin Niteliğine Dair", çev. Murat Demirkol, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), IV/207.
- 22 Detaylar için bk. İhvânü's-Şafâ, "er-Risâletü's-Sâliseti ve's-Selâşîn", III/203-204; Ayrıca bk. İhvân-ı Safâ, "26. Risâle", II/322-323.
- 23 İhvânü's-Şafâ, "er-Risâletü's-Sâniyyeti ve'l-Erbe'in: fi'l-Ârâi ve'd-Diyânâti fi'l-'Ulûmi'n-Nâmûsiyyeti'l-İlâhiyyeti ve's-Serî'a", Resâilu İhvânî's-Şafâ (Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992), III/513-514; İhvân-ı Safâ, "28. Risâle: İnsanın Bilimlere Güç Yetirilebilirliği", çev. Kamuran Gökdağ, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), III/28-29; İhvân-ı Safâ, "42. Risâle: Mezhepler ve Dine Dair", çev. Metin Özdemir, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), III/408-409.
- 24 İhvânü's-Şafâ, Risâletü'l-Câmia', el-Câmia'tü'l-Câmia', thk. Arif Tamir (Beyrut: Menşûrâtı Uveydât, 1995), V/9; İhvân-ı Safâ, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman, çev. Komisyon (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016), V/18.
- 25 İhvân-ı Safâ, "40. Risâle: Nedenler ve Nedenlilere Dair", çev. Ali Durusoy, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), III/295-296.

âlemi meydana getirir ve düzene koyar. Ardından gök cisimlerinin hareketleri vasıtasıyla ay altı âlemde dört unsuru, onlardan da sırasıyla mürekkep varlık türlerini, yani maden, bitki, hayvan ve insan türlerini meydana getirir. İnorganik/cansız madenlerde etkin olan ve “tabiat” olarak adlandırılan kuvve de organik/canlı olan bitki, hayvan ve insan fertlerinde etkin olan ve “cüz’î/tikel nefisler” olarak adlandırılan kuvveler de Küllî Nefsin kuvveleridir.²⁶

Yüce Yaratıcı, hikmetiyle varlık alemini, soğanın halkaları gibi birbirini sarmalayan toplam on bir (11) küre olarak yatarmıştır.²⁷ Gökte toplam bin yirmi dokuz (1029) tane yıldız vardır. Bunlardan gözlemlenebilen yedi (7) tanesi “gezegen (seyyâre),²⁸ diğerleri ise “sabit yıldızlar” olarak adlandırılmaktadır. Yedi gezegenden her birinin kendisine ait, soğan halkaları gibi birbirini sarmalayan bir küresi vardır. Bunlardan bize en yakın olanı, hava küresini kuşatan Ay küresidir. Yer de (Arz) yumurtanın sarısı gibi hava küresinin boşluğunda yer alır.²⁹ Dokuz küreden³⁰ yedisi, yedi (7) kat semayı oluşturur.³¹ “Yedi Müdeb-bir/Yönetici” olarak anılan bunların nefisleri de âlemin düzen ve yönetiminde Küllî Nefsin yardımcılarıdır. Bunlar, sırasıyla Ay, Merkür, Venüs, Güneş, Mars, Jüpiter ve Satürn küreleridir.³² Sekizinci küre, bunları kuşatan Sabit Yıldızlar

26 Örnek olarak bk. İhvân-ı Safâ, “20. Risâle: Tabiatın Mahiyetine Dair”, çev. Enver Uysal, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), II/105; İhvân-ı Safâ, “32. Risâle: Pisagorculara Göre Varlıkların/Mevcutların Akli İlkeleri Hakkında”, çev. Murat Demirkol, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), III/158-159.

27 İhvânü’ş-Şafâ, “er-Risâletü’s-Sâliseti ve’s-Selâşîn”, III/209-210.

28 Bunlar; Zühal/Satürn, Müşterî/Jüpiter, Merih/Mars, Şems/Güneş, Zühre/Venüs, Utârit/Merkür ve Kamer/Ay’dır.

29 İhvân-ı Safâ, “3. Risâle: Astronomi-Astroloji ve Kürelerin (Gök Cisimlerinin) Oluşumu Hakkında”, çev. Elmin Aliyev, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), I/83-84.

30 İhvân, burada, ay altı alemdeki iki küreyi, yani ateş ve havadan oluşan küre ile su ve topraktan oluşan küreyi saymamaktadır.

31 “Yedi kat sema” ile ilgili detaylı bilgi için bk. Erdoğan Baş, “Sema”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (Türkiye Diyanet Vakfı, 2009).

32 İhvân, Müfessirlerin Abdullah b. Abbas’tan gelen rivayete dayanarak Satürn’ü, “delerek geçen parlak yıldız (en-necmü’s-sâkıb) (bk. et-Târik 86/3) olarak adlandırıldığını söyler. Bunun sebebinin ise nurunun (vahyin) yedi kat semanın tavanını delip geçerek bize ulaşabilmesidir.

Küresi, dokuzuncu küre ise onu kuşatan Kuşatıcı (Muhit) Küredir.³³

Âlem, nefis sahibi tek bir cisimdir. Bu yönüyle nefis ve beden sahibi insana benzediği için “büyük insan” olarak adlandırılmıştır.³⁴ Varlık âlemi, Yüce Yaratıcının izniyle Küllî Nefis tarafından meydana getirilmiş, düzenlenmiş ve yönetilmektedir. Bu anlamda Küllî Nefis, önce İlk Heyûlâ’dan mutlak cismi, ondan ay üstü cismani âlemi meydana getirmiş, onların oluşum, sevk ve idaresinde kendisine yardımcı olacak nefisleri de kendisinden taşımıştır. Ardından ay altı âlemi ve içindeki cismani varlıkları meydana getirmiş, onların oluşum, gelişim, sevk ve idaresinde kendisine yardımcı olacak tabiat kuvvesi ve cüz’î/tikel nefisleri kendisinden taşımıştır.³⁵ İnsan nefsi, bedeninden ayrıldığı zaman beden ölümü gerçekleşir, beden bozulur ve dağılır. Aynı şekilde Küllî nefis de cismani alemden ayrıldığında cismani âlem bozulur, dağılır ve yok olur. Yani büyük kıyamet gerçekleşir.³⁶

İhvân’ın tasavvuruna göre Yüce Allah, varlıklara doğrudan müdahale etmekten münezzeh olduğu için varlık âlemini tıpkı insanların hükümdarları gibi doğrudan değil de yardımcıları ve orduları vasıtasıyla yönetir. İnsanların hükümdarlarına/yöneticilerine atfedilen birtakım fiiller, bizzat onların eliyle değil, onların emri ve izniyle yapıldığı gibi Allah’a atfedilen bazı fiiller de bizzat onun tarafından değil, onun emri ve izniyle gerçekleştirilmektedir. İhvân, konuyla ilgili iddialarını kanıtlama adına “Onları siz öldürmediniz, fakat Allah öldürdü. Atarken sen atmadın, fakat Allah attı...”³⁷ “Onlarla savaşın ki Allah sizin ellerinizle onları cezalandırsın.”³⁸ anlamındaki ayetleri de örnek vererek söz konusu ayetlerde kulların fiillerinin Allah’a nispet edildiğine dikkat çekmektedir.³⁹ Açıkçası bu konuları, tamamen determinist bakış açısıyla izah etmek kolay de-

33 İhvân-ı Safâ, “16. Risâle: Sema ve Alem Olarak Adlandırılıp Nefsin Islahı ve Ahlakın Olgunlaştırılmasına Dair”, çev. Elmin Aliyev, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), II/28-29; Ayrıca bk. İhvân-ı Safâ, “33. Risâle”, III/165.

34 İhvân-ı Safâ, “16. Risâle”, II/27.

35 İhvân-ı Safâ, “16. Risâle”, II/27-28.

36 İhvân-ı Safâ, “16. Risâle”, II/44-45.

37 el-Enfâl 8/17.

38 et-Tevbe 9/14.

39 İhvân-ı Safâ, “21. Risâle: Bitkilerin Cinslerine Dair”, çev. Elmin Aliyev, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), II/123, 125.

ğildir. Ancak makalemizin sınırlarını aştığı için konuyla ilgili tartışmaların detaylarına giremiyoruz.

İhvân, âlemin tamamını bir beden, Küllî Nefsi de onun nefsi/ruhu, dolaşısıyla yöneticisi olarak kabul etmektedir. İhvân, “Yedi Müdebbir (Yöneten)” olarak adlandırdığı yedi gezegenin nefislerini, emrindeki melek ordularıyla birlikte âlemin yönetiminde Küllî Nefsin yardımcıları olarak tasvir etmektedir.⁴⁰ İhvân, âlemi yönetme işinin, Yüce Allah’ın izni ve emriyle yürütüldüğünü özellikle vurgulamaktadır.⁴¹ İhvân’a göre insan cismi/bedeni, cismani âlemin bir parçası olması gibi onun cüz’î/tikel nefsi de âlemin nefsi, yani Küllî Nefs’in kuvvelerinden biridir.⁴² Cismani âlemin Küllî Nefis tarafından emrindeki yedi müdebbirle birlikte yönetilmesi, insan bedeninin insanın cüz’î/tikel nefsi ve emrindeki yedi kuvve ile yönetilmesine benzemektedir.⁴³ İnsani nefsin kuvveleri: Çekici, tutucu, sindirici, savunucu, besleyici, geliştirici/büyütücü ve tasavvur ettirici kuvvelerdir.⁴⁴

İhvân’a göre cismani varlıklar, her yetkinliği bir anda kabul etme yeterliliğinden yoksun olduğu için var olma, tamamlanma ve kemâle erme aşamalarında belli bir sürece muhtaçtırlar. “Allah gökleri ve yeri altı günde yarattı.”⁴⁵ anlamındaki ayet, cismani var oluş sürecine işaret etmektedir. Ruhani varlıklar ise zaman, mekân ve araçlara muhtaç olmadığı ve her yetkinliği bir anda kabul etme yeterliliğine sahip olduğu için bir anda yaratılmışlardır. “... “Ol!” der, o da oluverir.”⁴⁶ ve “Emrimiz, bir göz kırpmaya gibi tektir.”⁴⁷ anlamındaki ayetler de buna

40 İhvân-ı Safâ, “20. Risâle”, II/113-114; Ayrıca bk. İhvân-ı Safâ, “26. Risâle”, II/324.

41 İhvân-ı Safâ, “22. Risâle: Hayvanların ve Hayvan Türlerinin Yaratılış Şekline Dair”, çev. Murat Demirkol, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), II/241.

42 İhvân-ı Safâ, “19. Risâle: Madenlerin Oluşumunun Açıklamasına Dair”, çev. Ali Avcu, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), II/102.

43 İhvân-ı Safâ, “20. Risâle”, II/113; İhvân-ı Safâ, “26. Risâle”, II/333.

44 İhvân-ı Safâ, “20. Risâle”, II/113; Ayrıca bk. İhvân-ı Safâ, “21. Risâle”, II/125-126; İhvân-ı Safâ, “49. Risâle: Rûhânîlerin Hallerinin Niceliği Hakkında”, çev. Murat Demirkol, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), IV/173-174.

45 el-A’râf 7/54.

46 Yâsin 36/82.

47 el-Kamer 54/50.

işaret etmektedir.⁴⁸

İhvân'ın sudur nazariyesine dayalı varlık anlayışını kısaca tasvir eden bu girişten sonra onların konumuzla doğrudan ilgili olan görüşlerini inceleme aşamasına geçebiliriz.

2. Nefsin Kuvveleri: Cisimsiz ve Cismde Etkin Olan Ruhani Varlıklar

Varlıkları gizli olmakla birlikte fiilleri açık olan ve “ruhaniler” olarak anılan varlıkları “nefisler” şeklinde adlandıran İhvân'a göre bunlar; melek, cin ve şeytan türleridir. Melekler, alemin korunması ve kâinatın düzeninden sorumlu iyi amel sahibi nefislerdir. Bunlar, bir zamanlar bedenlerle birlikte olduktan sonra görevlerini başarıyla tamamlayıp bedenlerden ayrılmış ve kurtuluşa ermiş, felekler aleminde mutlu bir şekilde yaşamayı hak eden nefislerdir. Hilekâr cinler ve asi şeytanlar ise bozgunculuk yapan kötü nefislerdir. Bunlar da bir zamanlar bedenlerle birlikte olmuş, ancak kötülüklerden arınmamış, görevlerini başarıyla tamamlamadan bedenlerinden ayrılmışlardır. Bu nedenle berzah çukuruna düşmüş, yeniden diriliş gününe kadar madde denizinde/cehenminde çeşitli azaplar çekerek yaşamaya mahkûm edilmişlerdir.⁴⁹

Allah'ın has kulları olan melekler; cisimlerde etkin olmakla birlikte maddeyle birlikte olmayan, cismani felekleri kuşatan etkin, bilen, aklî ve basit ruhani cevherlerdir. Nefisler ise felekî cisimlere nüfuz eden, yıldız ve gezegenleri yönetip hareket ettiren, tabîî cisimlere nüfuz eden, bitki ve hayvanların büyü-yüp gelişmesini sağlayan, hayvanların bedenlerine giren nefisler ve ruhlardır.⁵⁰

Melekler, Allah'ın yaratıklarından kendisine yakın olan iyi kullardır. Al-

48 İhvânü's-Şafâ, “er-Risâletü'l-Erbe'in: fi'l-İleli ve'l-Ma'lûlât”, Resâilu İhvânî's-Şafâ (Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992), III/352.

49 İhvân-ı Safâ, “3. Risâle”, I/101-102; Ayrıca bk. İhvân-ı Safâ, “52. Risâle: Sihir, Büyü ve Göz Değmesinin Mahiyeti Hakkında”, çev. Murat Demirkol, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), IV/223-224; Konuyla ilgili karşılaştırma için bk. Ramazan Turan, “İhvân-ı Safâ Felsefesinde Adalet Kavramı”, Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi 4 (2020), 95-114.

50 İhvânü's-Şafâ, “er-Risâletü's-Sâbi'a: fi 's-Şanâi' il-İlmiyyeti ve'l-Garađi Minhâ”, Resâilu İhvânî's-Şafâ (Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992), I/272-273.

lah, onları alemin korunması için yaratmıştır. Bazıları göklerin sakinleri, feleklerin yöneticileri ve yıldızların yürütücüleridir. Bazıları bitkilerin yetiştiricileri, hayvanların koruyucularıdır. Bazıları vahyin elçileridir. Bazıları göklerden bereketler indirmekle görevlidir. Bazıları insanların amellerini yükseltmek ve ruhlarını çıkarmakla görevlidir.⁵¹

Küllî/Faal Akıl, Allah'a yakın "*mukarrebûn*"⁵² meleklerden biri sayan⁵³ İhvân, onu "*Rûhu'l-Kuds*" ve "*Rûhu'l-Kuds el-Mahz*"⁵⁴ olarak anarak "*Cebrâil*"⁵⁵ ile özdeşleştirmektedir. Aynı şekilde Küllî Nefsi de "*mukarrebûn*" meleklerden saymakta ve onun bütün varlık alemini düzenlemek ve yönetmekle görevlendirildiğini ifade etmektedir.⁵⁶ Küllî Nefs'in bu eylemini, onun Rabbine benzeme çabası olarak yorumlayan İhvân'a göre Allah, ilk maşuktur. Felekler, ona âşıktır, onun özlemiyle dönmektedir. Küllî Nefis, Allah'a duyduğu özlem ile yıldızlar, gezegenler ve felekleri döndürmekte alemdeki düzen ve yönetim görevini yürütmektedir.⁵⁷

İhvan, madenlerin, bitkilerin ve hayvanların cisimlerinin oluşumunu sağlayan, bitkilere ve hayvanlara canlılık veren ve "*doğal/tabîi kuvve (el-kuvvetü't-tabîiyye)*" olarak adlandırılanların, Allah'ın izniyle görevlendirilen melekler olduğunu söyler. İhvân, filozofların bunları "*doğal/tabîi kuvve*", şeriatın "*melek*",

51 İhvânü's-Şafâ, "er-Risâletü's-Sâliseti ve's-Selâsin", III/207.

52 Bk. Hülya Alper, "Mukarrebîn", Diyanet İslam Ansiklopedisi (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020).

53 İhvânü's-Şafâ, "er-Risâletü'l-Hâmiseti ve'l-İşrîn: fî Muskatî'n-Nutfe", Resâilu İhvânî's-Şafâ (Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992), II/430.

54 İhvânü's-Safâ, el-Câmia', V/187, 226; Ayrıca bk. Nusret Taş, İhvân-ı Safâ Felsefesinde Akıl-Vahiy İlişkisi (İstanbul: KDY Akademi, 2021), 36 vd.; Nusret Taş, "İhvân-ı Safâ Felsefesinde Faal Akıl Teorisi", Beytulhikme 13/1 (2023), 74 vd.

55 Bk. Yusuf Şevki Yavuz - Zeki Ünal, "Cibrâil", Diyanet İslam Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993).

56 Bk. İhvânü's-Şafâ, "er-Risâletü't-Tâsi'ati ve's-Selâsin: fî Kemiyeti Ecnâs", Resâilu İhvânî's-Şafâ (Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992), III/328-329; İhvânü's-Safâ, el-Câmia', V/195; Ayrıca bk. İhvânü's-Şafâ, "er-Risâletü'l-Hâmiseti ve'l-İşrîn: fî Beyânî-Heyûlâ ve's-Şûreti ve'l-Hareketi ve'z-Zamân ve'l-Mekân", Resâilu İhvânî's-Şafâ (Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992), II/6; İhvânü's-Şafâ, "er-Risâletü't-Tâsi'ati ve'l-İşrîn: fî Beyânî Tekvîni'l-Me'âdin", Resâilu İhvânî's-Şafâ (Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992), II/123-124, 127.

57 İhvânü's-Şafâ, "er-Risâletü's-Sâniyeti ve'l-İşrîn: fî Keyfiyeti Tekvîni'l-Hayvânât ve Eşnâfihâ", Resâilu İhvânî's-Şafâ (Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992), II/285.

kendilerinin de “cüz’î/tikel nefisler” olarak adlandırdıklarını, ancak hepsinin kastının aynı olduğunu ifade etmektedir.⁵⁸ İhvân, cüz’î/tikel nefislerin Küllî Nefis’ten aldıkları feyiz/destek ile görevlerini icra ettiklerini;⁵⁹ cesetle birlikte olan nefislerin, Küllî Nefsin hizmetçileri olduğunu söyler.⁶⁰ Yine Kur’ân’da bahsedilen insanlık türünün atası olan Âdem’e ve onun nesline secde eden meleklerin,⁶¹ ay üstü felekler alemimdeki meleklerin yeryüzündeki temsilcileri (halife) olduğunu, yani kıyamete kadar onun nesline itaat etmekle sorumlu kılınan diğer canlıların nefisleri olduğunu⁶² iddia eder.

Sonuç itibarıyla İhvân’ın tasavvuruna göre bütün cismani ve ruhani varlıkların kaynağı, Küllî Nefis’tir. Küllî Nefis, Küllî/Faal Akıl üzerinden aldığı kesintisiz feyiz/destek sayesinde kendisinin gölgesi olan İlk Heyûlâ’dan cismani varlıkları meydana getirmektedir. Aynı şekilde cismani varlıkların düzeni ve yönetiminde kendisine yardımcı olacak ruhani varlıkları da kendisinden taşımakta/feyezan ettirmektedir. Bu anlamda ay üstü âlemdeki cismani ve ruhani varlıklar kusursuzdur. Bu nedenle İhvân, ay üstü âlemin cismani yapısını cennet, ay üstü âlemin ruhani varlıklarını da melek olarak tasavvur etmektedir. Buna karşılık ay altı âlemin cismani varlıklarını eksik, kusurlu, dolayısıyla oluş ve bozuluşa (kevn-u fesâd) tabi varlıklar olarak tasavvur etmektedir. Bu nedenle ay altı âlemi cehennem olarak kabul etmektedir. İhvân, ay altı âlemdeki ruhani varlıkları da iki kategoride ele almaktadır. Onlara göre birinci kategoridekiler, cismani varlıkların düzen, sevk ve idaresiyle görevlendirilenler, yani cisimlerle birlikte olanlardır. İhvân, bunlardan inorganik/cansız varlıklarda (madenler) etkin olan Küllî Nefsin kuvvelerini “tabîî kuvve” olarak adlandırmaktadır. Organik/canlı varlıklarda (bitki, hayvan, insan) etkin olan Küllî Nefsin kuvvelerini ise “cüz’î/tikel nefisler” olarak adlandırmaktadır. Dolayısıyla insani insani nefis kavramını, insani ruh kavramıyla eş anlamda kullanmaktadır. İhvân’a göre ikinci kategoridekiler ise cisimden ayrık olan nefislerdir. Bunlar, cisimlerle/bedenlerle birlikte geçirdikleri süreyi iyi değerlendirmeyen, bir

58 İhvân-ı Safâ, “21. Risâle”, II/123, 125; Ayrıca bk. İhvânü’ş-Şafâ, “er-Risâletü’t-Tâsi’ati ve’l-‘Aşer”, II/123-124, 127-128.

59 İhvânü’ş-Şafâ, “er-Risâletü’t-Tâsi’ati ve’ş-Şelâsin”, 1992, III/342.

60 İhvânü’ş-Şafâ, “er-Risâletü’t-Tâsi’ati ve’l-‘Aşer”, II/124.

61 Bk. el-Hicr 15/30; es-Sâd 38/73.

62 İhvân-ı Safâ, “20. Risâle”, II/116.

bakıma görevlerini başarıyla yerine getirmeyen veya imtihanlarını başarıyla tamamlamayan ve kurtuluşu, ödülü hak etmeyen nefislerdir. Diğer bir ifadeyle bunlar, ay üstü âlemdeki cennetlere girmeyi hak etmeyen, bu nedenle ay altı cehennemde yaşamak zorunda kalan şeytani nefislerdir.

İhvân-ı Safâ'nın sudur nazariyesine dayalı cismani ve ruhani varlık anlayışıyla ilgili bakış açısına dair çizdiğimiz bu çerçevenin ardından artık onların varlıklar arasında evrimleşme veya tekâmül yoluyla bir değişim, dönüşüm veya geçiş imkanıyla ilgili görüşleri hakkındaki tespit ve değerlendirmelerimize geçebiliriz.

3. Varlık Türleri Arasında Evrimleşme veya Tekâmül Süreciyle Geçiş İmkânı

Varlıkları, tümel/küllî ve tikel/cüz'î (külliyyât ve cüz'ıyyât) olarak ikiye ayıran İhvân, tümel/küllî varlıkları (külliyyât), düzenleri korunmuş, ayanları, sabit dokuz mertebe olarak tasnif etmektedir. Diğer bir ifadeyle türler arası geçiş mümkün görmemektedir.⁶³ Bununla birlikte varlık türlerini hiyerarşik bir düzende, yani sebep ve sebepli ('illet-m'alûl) olarak tasavvur etmektedir. Bu anlayışa göre her bir varlık türü, kendisinden sonraki varlık türünün nedeni, mekânı, beslenme kaynağı, dolayısıyla var oluş sebebidir. Aynı şekilde kendisinden önceki varlık türünün de nedenlisi, ürünü, dolayısıyla sonucudur. Önceki varlık türü olmadan sonraki varlık türü var olamaz ve varlığını devam ettiremez.⁶⁴ Her bir varlık türünün başı önceki varlık türüyle, sonu ise sonraki varlık türüyle bitişiktir. Örneğin inorganik/cansız (madeni) varlık türünün son mertebesi, bitki türünün ilk mertebesiyle bitişiktir. Aynı şekilde bitki türünün son mertebesi, hayvan türüyle, onun da son mertebesi insan türüyle bitişiktir. İnsan türünün son mertebesi de göklerde ikamet eden ve Allah'ın emrinde çalışan melek türünün ilk mertebesiyle bitişiktir. Meleklerin de aynı şekilde birinin başı diğerinin sonuna bitişik olan birtakım mertebe ve makamları vardır.⁶⁵

İhvân, özellikle ay altı âlemdeki varlık türlerinin fertlerinin cisimlerinin

63 İhvânü's-Şafâ, "er-Risâletü's-Sâliseti ve's-Selâsîn", III/202; İhvânü's-Şafâ, "er-Risâletü'l-Hâdiyeti ve'l-Hamsîn:", IV/273-274; İhvân-ı Safâ, "26. Risâle", II/322-333.

64 İhvân-ı Safâ, "32. Risâle", III/149-157; İhvân-ı Safâ, "40. Risâle", III/300-301.

65 İhvân-ı Safâ, "21. Risâle", II/121; İhvân-ı Safâ, "51. Risâle", IV/209.

birbirlerine besin kaynağı edilme durumunu, varlık âleminde israfın engellenmesi ve onların varlıklarını devam ettirme gerekçesine bağlamakta, bunu da ilahi hikmetle izah etmektedir. İhvân'a göre bu hayat döngüsünde hayvanların/canlıların başına gelen hastalıklar, ölüm, öldürülme veya kesilme anlarında karşılaştıkları elem, acı ve sıkıntılar, reenkarnasyoncuların (ehlü't-tenâsüh) zannettiği gibi Yaratıcı tarafından onların nefislerine verilen bir ceza değildir. Bu acı ve elemelerin amacı, nefisleri tarafından cesetlerinin belirlenen vakte kadar korumaya teşvik etmektir.⁶⁶ İhvân'ın bizzat reenkarnasyoncuları (ehlü't-tenâsüh) anarak görüşlerini eleştirmesi, onların bu görüşü savunmadığına işaret olarak değerlendirmek mümkündür. Buna rağmen konuyla ilgili bazı ifadeleri, bundan farklı anlamlara yormaya imkân sunmaktadır.

Ay üstü âlemi yüce (ulvî), ay altı âlemi ise alçak/değersiz (süflî) olarak tabir eden İhvân, ay üstü varlık âlemindeki cismani varlıkları, maddeleri basit,⁶⁷ şekilleri küre, hareketleri de dairevi olmaları gerekçesiyle değişim ve dönüşüme, oluş ve bozuluşa (kevn-u fesâd) tabi görmemektedir.⁶⁸ Dolayısıyla ay üstü varlık âleminde evrimleşme veya tekâmül yoluyla herhangi bir geçişi imkân dahilinde görmemektedirler. Buna karşılık ay altı âlemdeki cismani varlık türlerini, basit olan dört unsurun karışımı veya birleşimi olarak kabul ettikleri için onların sürekli olarak değişim ve dönüşüme, oluş ve bozuluşa (kevn-u fesâd) tabi olduklarını savunmaktadırlar.⁶⁹

İhvân'ın düşüncesine göre ay altı varlık âleminde gök cisimlerinin feleklerle

66 İhvânü's-Şafâ, "er-Risâletü'l-Erbe'in", III/369-370.

67 Saf, tek şey, birden fazla şeyin karışımı veya birleşimi olmayan.

68 Bk. İhvân-ı Safâ, "31. Risâle: Dillerin, Yazı Şekillerinin ve İbarelerin Farklı Olmasının Sebeplerine Dair", çev. Ali Avcu, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), III/87-88; İhvân-ı Safâ, "32. Risâle", III/152, 158; İhvân-ı Safâ, "33. Risâle", III/169; İhvân-ı Safâ, "40. Risâle", III/300.

69 İhvân-ı Safâ, "30. Risâle: Lezzetlerin Nitelikleri, Hayatın ve Ölümün Hikmeti ile Bunların Mahiyetlerine Dair", çev. Murat Demirkol, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), III/66.

rindeki hareketlerinin ve yıl içindeki konumlarının etkisiyle oluşan ilk varlıklar, dört unsur, yani ateş, hava, su ve topraktır.⁷⁰ Bunların belli koşul ve oranlarda bir araya gelip birleşmesi neticesinde oluş ve bozuluşa tabi olan birleşik (mürekkep) varlıklar meydana gelir. Bunlar, sırasıyla madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanlardır.⁷¹ Dört unsur, belli şartlarda birebirlerine dönüşürler. Örneğin belli şartlara göre ateş ile hava; hava ile su; su ile toprak birbirlerine dönüşebilmektedir.⁷² Mürekkep varlık türlerinin fertlerine ait cisimler, besin kaynağı olma yoluyla birbirlerine dönüşmektedir. Ancak türleri (madenler, bitkiler, hayvanlar, insanlar) arasında bir geçiş söz konusu değildir. Diğer bir ifadeyle türler ve cinsler arası doğrudan sıçrayarak bir geçiş söz konusu değildir. Buna karşılık türlerin fertlerinde suretler/formlar korunmuş değildir.⁷³

Varlık tür ve cinsleri arasında değişimin imkânsız oluşunu, gözlemlenebilir rasyonel bir olgu olarak tasvir eden İhvân, kanıt olarak şu örnekleri vermektedir: Ceviz ağacından zeytin yaprağı çıkmaz. Buğday başağından arpa tanesi çıkmaz. Deve rahminden tay, inek rahminden oğlak çıkmaz. Devekuşu yumurtasından turna, güvercin yumurtasından tavuk çıkmaz.⁷⁴ İhvân, bu olgunun sebebini, Yüce Yaracının hikmetine bağlamaktadır.

İhvân'ın tasavvuruna göre ay altı âlemdeki varlıkların başı ve sonu birbiriyle irtibatlıdır. Örneğin madenlerin en alt basamağı, toprakla, en üst basamağı ise bitkiyle irtibatlıdır. Aynı şekilde bitkilerin sonu, hayvanların en alt basamağıyla, onların da sonu insan türüyle irtibatlıdır. Fakat insan türüyle irtibatlı olan hayvanlar, niteliklerine göre farklılık arz etmektedir. Örneğin cismani ve ru-

70 Bk. İhvân-ı Safâ, "42. Risâle", III/371-372; Ayrıca bk. İhvân-ı Safâ, "36. Risâle: Devirler ve Küresel Dönüşler Hakkında", çev. M. Fatih Demirci, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), III/203; İhvân-ı Safâ, "20. Risâle", II/105-107; İhvân-ı Safâ, "38 Risâle: Öldükten Sonra Diriliş ve Kıyâmete Dair", çev. Abdullah Kahraman, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), III/239; İhvân-ı Safâ, "40. Risâle", III/289-290.

71 İhvân-ı Safâ, "17. Risâle: Oluş ve Bozuluşun Açıklanmasına Dair", çev. Kamuran Gökdağ, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013), II/53; Ayrıca bk. İhvân-ı Safâ, "20. Risâle", II/105-107.

72 İhvân-ı Safâ, "17. Risâle", II/53; İhvân-ı Safâ, "20. Risâle", II/110-111.

73 İhvân-ı Safâ, "20. Risâle", II/106.

74 Detaylı bilgi için bk. İhvân-ı Safâ, "21. Risâle", II/123-124.

hani yönden farklı özellikleriyle maymun, papağan, bülbül, arı, at ve fil, hayvanlar mertebesinin sonu ve insanlar mertebesine en yakın olanlardır. İnsanlık mertebesinin en alt basamağında sadece duyuşsal varlıklardan haberdar olan, sadece bedensel ihtiyaç ve arzularını tatmin etme derdinde olan ve olabildikçe bu dünyada uzun süre yaşamak isteyenlerdir. Bunlar, farklı nitelikleriyle merkep, domuz, karınca, saksığan, tavus kuşu, köpek gibi hayvanlara benzemektedirler. İnsanlık mertebesinin en üst basamağı, yani meleklik basamağına en yakın olanı ise çocukluktan itibaren kötü huy, alışkanlık ve fiillerden sakınmaya çalışan, övülen güzel huy, alışkanlık ve fiillere yönelen, doğru bilgi, fikir ve inançlara sahip olan iyi ve erdemli kişilerdir.⁷⁵

Anlaşıldığına göre İhvân, varlıklar arasındaki bu kesintisiz bağlara rağmen onların tür ve cinslerinin suretlerinin korunduğunu, yani tür ve cinsler arasında doğrudan form/suret değiştirme yoluyla bir geçişten bahsedilemeyeceğini savunmaktadır. Diğer bir ifadeyle varlıkların cismani formlarının/suretlerinin sabit olduğunu, dolayısıyla evrimleşme veya tekâmül yoluyla cismani anlamda bir geçişin olanaklı olmadığını savunmaktadır. Açıkçası metafizik nitelikli bu tür meseleleri, determinist yaklaşımla çözüme kavuşturmak kolay değildir. Buna rağmen İhvân, konuyu rasyonel temelde izah etme çabasıdır. Bu durumda İhvân'a şu soruları sormamız gerekmektedir: Cismani varlıkların tür ve cinslerinin suretleri/formları korunduğu gibi cüz'î/tikel cisimlerde etkin olan cüz'î/tikel nefislerin suretleri/formları da korunmuş mudur? Örneğin cüz'î/tikel nefisler, evrimleşme veya tekâmül yoluyla bir üst türün mertebesine geçebilir mi, geçemez mi? Geçebiliyorsa hangi mertebedeki nefisler, hangi mertebelere ve hangi şartlarda geçebilmektedir? Şimdi bu soruların cevaplarını bulma zamanıdır.

4. Ay Altı Âlemdeki Cisimlerde Etkin Olan Nefislerin Üst Mertebelere Geçiş İmkânı ve İnsani Nefislerin Melekî veya Şeytanî Nefislere Dönüşme Süreci

İhvân'ın tasavvuruna göre ay altı âlemdeki cismani varlıklar, sırasıyla dört unsur ve onlardan meydana gelen mürekkep varlık (maden, bitki, hayvan ve

75 Bk. İhvân-ı Safâ, "21. Risâle", II/132-135.

insan) türleridir. Bu türlerin her birinde etkin olan ruhani kuvveler de hiyerarşik bir düzen içinde yer almaktadır.⁷⁶ Örneğin ay altı âlemdeki varlık türlerinin ilki veya en alt seviyesinde yer alanı, inorganik/cansız varlıklar (madenler) türüdür. Bu türde etkin olan Küllî Nefsin kuvveleri de (tabiat) en alt nefis mertebisini teşkil etmektedir. Onun üstünde sırasıyla bitkisel, hayvani ve insani cisimlerde etkin olan nefislerin mertebeleri yer almaktadır. Ay altı âlemdeki cismani varlık türlerinde etkin olan cüz'î/tikel nefisler, sırasıyla bir üstteki nefsin mertebesine geçebilmektedir. Örneğin madenlerde etkin olan nefisler, sırasıyla bitkisel, hayvani ve insani nefsin mertebelerine yükselebilmektedir. İnsan cismi/bedeni, cüz'î/tikel nefislerin cisimlerle birlikte olma, bir bakıma imtihan süreçlerinin son aşamasıdır. Cüz'î/tikel nefisler, bu aşamadan sonra artık cisimden/bedenden ayrılıp tamamen cisimsiz bir yaşam formuna geçmekte ya melekî ya da şeytani nefis haline gelmekte ve kıyamet vaktine kadar bu şekilde varlıklarını devam ettirmektedirler. İhvân'ın bu tasavvuru, ilk bakışta sistematik ve tutarlı görünmekle birlikte özellikle cüz'î/tikel nefislerin sırasıyla üst mertebelere geçiş süreci bağlamında birtakım sorulara cevap verememekte, dolayısıyla bazı açıklar barındırmaktadır.

İhvân, on dokuzuncu risalelerini tanıtırken özetle şu ifadeleri kullanmaktadır: “Küllî Nefsin kuvveleri olan cüz'î nefisler, madenî cevherlerden, yani aşağıların aşağısından (esfele sâfilin)⁷⁷ ve yeryüzünün merkezinden başlayarak yücelerin yücesine (a'lâ illiyyîn),⁷⁸ yani ay üstü felekler âlemine ve göklerin üzerine, takva sahibi olan iyilerin (ebrâr) ve seçilmiş hayırlıların (ahyâr) makamına, nebi ve resullerin mertebesine yükselir. Varlıkları yoktan yaratan⁷⁹ Yüce Yaratıcının izniyle ay altı âlemdeki mürekkep varlıkların ilki olan madenî cevherler, cüz'î nefislerin geçtiği ilk yoldur. Sonra oluş (kevn) ve büyüme vasıta-

76 İhvân'ın nefsin mertebelerine dair görüşleri için bk. Taş, İhvân-ı Safâ Felsefesinde Akıl-Vahiy İlişkisi, 181 vd.

77 Detaylı bilgi için bk. Süleyman Uludağ, “Ahsen-i Takvîm”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989).

78 Detaylı bilgi için bk. İlyas Üzüm, “İlliyyîn”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000); Mustafa Öztürk, “Mele-i A'lâ”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019).

79 İhvân, sudur/feyiz nazariyesi ile yaratma eylemini aynı kategoride değerlendirmektedir. Detaylı bilgi ve değerlendirme için bk. Taş, İhvân-ı Safâ Felsefesinde Akıl-Vahiy İlişkisi, 34.

siyla bitkilerde etkin olurlar. Sonra oluş, büyüme ve duyu vasıtasıyla hayvanlarda etkin olurlar. Sonra oluş, büyüme, duyu ve akıl vasıtasıyla insanda etkin olurlar. Sonra cisimden soyutlanma vasıtasıyla felekler âleminin sakinleri ve gökler âleminin ehli olan yüce topluluğa (mele-i a'lâ) dahil olurlar/katılırlar.”⁸⁰

İhvân, bu söylemleriyle ay altı âlemdeki cismani varlık türlerinde etkin olan Küllî Nefsin kuvvelerinin, inorganik/cansız varlıkların (madenler) suretlerinden/forumlarından başlayarak sırasıyla bitki, hayvan ve insan suretlerine/formlarına geçme, oradan da cisimden/maddeden soyutlanarak tamamen cisimsiz/bedensiz bir yaşam formuna geçme sürecini savunmaktadır. Ancak bu geçiş sürecinin mahiyetine değinmemektedir. Örneğin bu sürecin zorunlu olup olmadığına, bu sürecin sadece bir üst forma/surete geçme şeklinde mi yoksa hem üst hem de alt forma/surete geçme şeklinde mi gerçekleştiğine ve bu geçiş sürecinin şartlarının neler olduğuna değinmemektedir. Bununla birlikte hayvan formundan/suretinden insan formuna/suretine geçişle ilgili çok açık ve anlaşılır olmayan birkaç ifade ile değinmektedir. Buna karşılık insan formunda/suretinde etkin olan cüz'î/tikel nefislerin ondan soyutlanarak cisimsiz bir yaşam alanına geçme sürecinin ve sonraki yaşamlarına dair sürecin mahiyetiyle ilgili detaylara genişçe yer vermektedir.

İhvân, “Tanımlar” adlı risalesinde cenneti, ruhlar âlemi ve en yüksek mer-tebe; cehennemi ise cisimler âlemi ve en düşük mertebe olarak tanımlamaktadır. Ardından hayvani sureti bitkisel nefsin, insani sureti hayvani nefsin, melekî sureti ise insani nefsin cenneti olarak tasvir etmektedir. Melekî suretin de Allah katında birtakım makam ve dereceleri olduğunu, dolayısıyla bazılarının diğerlerinden daha şerefli/değerli olduğunu ifade etmektedir. Bunu da sadece bazı-larının Allah'a daha yakın (mukarreb)⁸¹ olma durumuyla örneklendirmektedir.⁸² Dolayısıyla her bir nefis mertebesi için bir üst mertebeyi cennet olarak tasvir etmektedir.

80 İhvânü's-Şafâ, “Fihristu'r-Resâil”, Resâilu İhvânî's-Şafâ (Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992), I/28.

81 Detaylı bilgi için bk. Alper, “Mukarrebîn”.

82 İhvân-ı Safâ, “41. Risâle: Tanımlar ve Resimlere Dair”, çev. Kamil Kömürcü, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), III/324; Mukarrebîn meleklerle ilgili detaylı bilgi için bk. Alper, “Mukarrebîn”.

İhvân, Cüz'î/tikel cisimleri, cüz'î/tikel nefisler için cehennem olarak yorumlamaktadır. Onların tabirine göre hayvani nefis, derinliğe giden girift bir yol olan bitki suretini geçerek ondan kurtulur. İnsani nefis, yüzeye yayılmış bir yol olan hayvani sureti geçerek ondan kurtulur. Cehennemin son durağı olan insani suret, cennet ile cehennem arasında uzatılmış doğru ve dik bir çizgi gibi dosdoğru bir yoldur. Bu sureti de başarıyla geçebilen her nefis, cehennemden kurtulur ve meleklerin sureti olan cennete girer. Bu sureti başarıyla geçemeyen nefisler, aşağıların en aşağısına (esfele sâfilîn) geri gönderilir. İhvân, “*Şüphesiz insanı en güzel biçimde yarattık. Sonra onu aşağıların aşağısına indirdik...*”⁸³ anlamındaki ayetleri, bu iddialarına kanıt olarak sunmaktadır.⁸⁴

Anlaşıldığına göre İhvân, geleneksel İslam anlayışından farklı olarak ay altı âlemdeki mürekkep varlıkların cisimlerini cüz'î/tikel nefisler için cehennem olarak görmektedir. Bu cisimler arasında hiyerarşik bir düzen tasavvur ettikleri için en altta olan madenlerin cisimlerini “aşağıların aşağısı (esfele sâfilîn)” olarak adlandırmaktadır. İnsan suretini ise cüz'î/tikel nefislerin artık cisimsiz bir yaşam formuna geçiş aşaması olarak değerlendirdikleri için onu cehennem ile cennet arasındaki geçiş noktası, bir bakıma sırat köprüsü olarak tasavvur etmektedir. Diğer bir ifadeyle insan bedeninin, cüz'î/tikel nefislerin imtihan süreçlerinin son aşaması olarak kabul etmektedir. Onlara göre bu aşamayı da başarıyla geçen nefisler, artık melek suretine geçecek, melekleşecek ve gökler âlemindeki cennetlere gideceklerdir. Ancak bu aşamayı başarıyla geçemeyen nefisler, şeytani surete geçecek, şeytanlaşacak ve büyük kıyamete kadar ay altı âlemdeki cehennem olan cisimler âleminde acı, keder, yalnızlık ve hasret azabına maruz kalan bir yaşama mahkûm olacaklardır.

İhvân'ın tasavvuruna göre insani bedenlere giren cüz'î/tikel nefisler, cennet kapısının yakınına ulaşmış durumdadır. Bunlar, daha bedenden ayrılmadan önce kötülüklerden arınıp iyi ameller, doğru görüşler, güzel ahlak ve hakiki ilimlerle hazırlık yaparlarsa bilkuvve melek haline gelecekler. Ölüm olarak

83 et-Tin, 95/4-6.

84 İhvânü's-Şafâ, “er-Risâletü't-Tâsi'ati ve'l-İşrîn: fî Hikmeti'l-Mevti ve'l-Hayât”, *Resâilu İhvânî's-Şafâ* (Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992), III/47-48; İhvân'ın insan sureti/bedeni ile ilgili detaylı tasvirleri için ayrıca bk. İhvân-ı Safâ, “43. Risâle: Allah Azze ve Celle'ye Giden Yolun Mahiyetine Dair”, çev. M. Kazım Arıcan, *İhvân-ı Safâ Risâleleri*, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), IV/15-16.

adlandırılan bedenden ayrılma anında bilfiil melek olacak, oluş ve bozuluş alemi olan derin ateşten kurtulacak; ebedi yaşam yurdu olan felekler âlemine yükselerek nebiler, sıddıklar, şehitler ve salihlerle beraber nimet ve mutluluk içinde cennete ulaşacaklardır.⁸⁵ İhvân, farklı risalelerinde insani suretle/formla birlikte olan cüz'î/tikel nefislerin, teorik ve pratik yetkinliklerine göre bilkuvve melek veya şeytan haline gelme, ölüm denilen bedenden ayrılma anından itibaren de bilfiil melek veya şeytan olma sürecini defalarca tekrarlamakta, her anlatımında da bu iddialarını farklı aklî ve dinî gerekçelerle kanıtlamaya çalışmaktadır.⁸⁶

İhvân, cüz'î/tikel nefislerin cüz'î/tikel cisimlerle birlikte olma sürecinin amacını, bir yandan cüz'î/tikel nefislerin gelişim, yetkinleşme ve en son gayelerine ulaşma, diğer yandan onların birlikte oldukları cüz'î/tikel cisimleri geliştirme, yetkinleştirme ve en son gayesine ulaştırma olarak açıklamaktadır.⁸⁷ İhvân'ın iddiasına göre aşağı seviyedeki nefislerin, en son gayelerine ve bir üst seviyedeki nefsin yetkinliğine ulaşabilmeleri için kendilerine tahsis edilen vasıtaları uygun şekilde kullanmaları gerekmektedir. Bu anlamda bitkisel nefisler, hayvani nefislerin, hayvani nefisler de insani (nâtıkâ) nefislerin alt mertebesine konumlandırılmış ve onların hizmetçisi kılınmıştır. Üst mertebedeki nefse boyun eğip ona itaat eden nefisler, onun mertebesine yükselir ve etki bakımından onun gibi olur.⁸⁸

İhvân, bu iddiasını şöyle bir örnekle açıklamaktadır: “İnsani nefis mertebesine yükselmeye en layık olan hayvani nefis; insana hizmet eden, ona ülfeti artmış, onun emrine boyun eğen, ona itaat ve hizmetten yorgun düşmüş, özellikle de kurbanlarda kesilen nefislerdir. İnsani nefislerin hükmü de bu örnek ve

85 İhvânü's-Şafâ, “er-Risâletü't-Tâsi'ati ve's-Selâsin”, 1992, III/47-48.

86 Örnek olarak bk. İhvân-ı Safâ, “19. Risâle”, II/102; İhvân-ı Safâ, “29. Risâle: Ölümün ve Hayatın Hikmetine Dair”, çev. Ömer Bozkurt, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman, III (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), 50; İhvân-ı Safâ, “46. Risâle: İmanın Mahiyeti ve Araştırmacı Müminlerin Özelliklerine Dair”, çev. Murat Demirkol, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014), IV/94-96.

87 İhvân-ı Safâ, “5. Risâle: Musiki”, çev. A. Hakkı Turabi, İhvân-ı Safâ Risâleleri, ed. Abdullah Kahraman (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012), I/146.

88 İhvânü's-Şafâ, “er-Risâletü't-Tâsi'a: fî Beyâni'l-Ahlaq ve Esbâbi İhtilafihâ ve Enva'i 'İlelihâ”, Resâilu İhvânî's-Şafâ (Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992), I/319-320; Ayrıca bk. İhvân-ı Safâ, “40. Risâle”, III/301.

kıyastaki gibidir: Meleklerin rütbesine yükselmeye en layık insanî nefis, dinin emir ve yasaklarına göre yaşayan, hükümlerine boyun eğen, rükünlerini yerine getirmekten yorgun düşmüş olan nefistir.”⁸⁹

İhvân, hayvani nefislerden insani surete geçmeye en layık olanların niteliklerine değinmektedir. Ancak bu niteliklere sahip olmayan, dolayısıyla insani surete geçmeyi hak etmeyen hayvani nefislerin durumlarının ne olacağına değinmemektedir. Örneğin bu tür nefisler, cisimlerle birlikte yok mu olacak? Yoksa aynı mertebedeki başka bir cisme mi geçecek? Ya da bir alt mertebe olan bitkisel surete mi geçecek? gibi sorulara cevap niteliğinde herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır.

İhvân, konuyla ilgili olarak risale okurlarına özetle şöyle seslenmektedir: “Nefsinin kendisiyle tamamlanması ve yetkinleşmesi için başka bir bedene muhtaç olarak kalmasından sakın! Yoksa ... aldanan ve pişman olanlardan olursun! Sonra “Yeniden dirilecekleri güne kadar”⁹⁰ berzahta⁹¹ kalan ve “Keşke geri dönsek de”⁹² “Dünyada iken yaptıklarımızdan başka işler yapsak”⁹³ diyenlerden olur, ... naîm cennetine girenlerden olma fırsatını kaçırsın!”⁹⁴ “Kardeşim! Bil ki, melekler, cennetlerin, gökler ve felekler âleminin sakinleridir... Şeytanlar, cehennemlerin sakinleridir... İnsanlık mertebesi, cehennemin son mertebesi ve cennet kapılarının ilk derecesidir... Ya felekler âlemine ve göklerin genişliğine yükselip cennetlerin sakinleri olan melekler zümresine katılacak ve saadet içine yaşayacaklar... Ya da dünyaya çakılıp kalacak, aşağıların aşağısına (esfele sâfilîn) döndürülecek ve yeniden diriliş gününe kadar berzahta kalacaklardır.”⁹⁵

İhvân’ın bu ifadelerinden ilk etapta bedenlerle birlikteyken yetkinleşmeyen insani nefislerin yetkinleşmek için yeni bir bedene ihtiyaç duyacaklarını

89 İhvânü’ş-Şafâ, “er-Risâletü’t-Tâsi’a”, I/320; Benzeri bir anlatım için bk. İhvân-ı Safâ, “46. Risâle”, IV/94-95.

90 el-Hicr 15/36.

91 Detaylı bilgi için bk. Cüneyt Gökçe, “Berzah”, Diyanet İslam Ansiklopedisi (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992).

92 el-En’âm 6/27.

93 el-Fâtır 35/37.

94 İhvânü’s-Safâ, el-Câmia’, V/212.

95 İhvân-ı Safâ, “46. Risâle”, IV/96.

anlamak mümkündür. Ancak kullandıkları “berzah” kavramı ve kanıt olarak sundukları ayetlerin bağlamlarından anlaşıldığına göre kasıtları, yeni bir beden değildir. Onların kastı, cehennem anlayışlarıyla bağlantılı olarak bedensiz olarak kıyametin kopuş vaktine kadar ay altı cisimler âleminde yaşamaya mahkûm edilmekten sakındırmaktır.

İhvân’ın kıyamet sonrası varlık anlayışı, özellikle iyi kötü nefislerin durumlarıyla ilgili görüşlerinin de oldukça muğlak/kapalı/karışık olduğunu belirtmemiz yerinde olacaktır. Özetle ifade etmemiz gerekirse İhvân, kıyameti, Küllî Nefsin cismani âlemden çekilmesi, bir bakıma cismani âlemin ölümü olarak tasavvur etmektedirler. Bu tasavvura göre Küllî Nefsin cismani âlemden ayrılmasıyla birlikte cismani âlem bozulup dağılacak ve yok olacaktır. Dolayısıyla kötülüklerin kaynağı olan cisimler tamamen yok olacaktır.⁹⁶ Ay altı cisimler âlemi olan cehennem ve içindeki kötü nefisler, yani şeytani nefisler de yok olacaktır. İyi nefisler ise Küllî Nefse geri dönecek ve onunla birleşecekler.⁹⁷ Ancak İhvân, akla gelen “Peki, bundan sonra ne olacak?” sorusuna cevap niteliğinde herhangi bir açıklamada bulunmamaktadır.

Sonuç

İhvân-ı Safâ, varlık anlayışı bakımından geleneksel İslam anlayışından farklılık arz eden birtakım görüşler savunmaktadır. Bu farklılığın en fazla göze çarpanlarından biri de çalışma konumuzun merkezini oluşturan insani nefislerin melekî veya şeytanî nefislere dönüşme iddialarıdır.

İhvân, sistematik bir varlık düşüncesini ortaya koymaya çalışmaktadır. Ancak bu düşünce sisteminde birtakım açıklar bulunmaktadır. Dolayısıyla bazı sorular, cevapsız kalmaktadır. Örneğin varlıklar arasındaki kesintisiz hiyerarşik düzene rağmen cismani varlık tür ve cinsleri arasında bir evrimleşme veya tekâmül sürecini reddetmektedirler. Buna karşılık cismani varlık türlerinde etkin olan cüz’î/tikel nefislerin, sırasıyla bir üst mertebedeki nefis haline gelme sürecini savunmaktadırlar. Ancak bu sürecin bazı aşamalarıyla ilgili detaylara girmemektedirler. Dolayısıyla tasavvur ettikleri bu düzenle ilgili akla gelen

96 Bk. İhvânü’s-Safâ, “er-Risâletü’s-Sâmineti ve’s-Selâsin: fi’l-Ba’s ve’l-Kıyâme”, Resâilu İhvânî’s-Safâ (Beyrut: Dâru’l-İslamiyye, 1992), III/292; İhvânü’s-Safâ, “er-Risâletü’t-Tâsi’ati ve’s-Selâsin”, 1992, III/339.

97 Bk. İhvânü’s-Safâ, “er-Risâletü’l-Erbe’in”, III/354; İhvânü’s-Safâ, el-Câmia’, V/25-26.

bazı sorular cevapsız kalmaktadır. Örneğin onların konuyla ilgili söylemlerinden iki farklı sonuca varmak mümkündür. Bunlardan birinci sonuca göre cismani varlık türleri, her türlü değişim ve dönüşümden korunmuş durumdadır. Fakat ay altı cismani varlık türlerinde belli bir süre etkin olan cüz'î/tikel nefisler için evrimleşme veya tekâmül yoluyla bir üst türe dönüşme süreci söz konusudur. İkinci sonuca göre: Cismani varlık türleri gibi ruhani varlık türleri de korunmuş durumdadır. Küllî Nefsin kuvveleri olan ve cüz'î/tikel cisimlerde etkin olmakla görevlendirilen cüz'î/tikel nefisler, her ne kadar belirlenen süreler içinde farklı cismani türlerde etkin olsalar da tür olarak herhangi bir değişim veya dönüşüme tabi olmazlar. Onların, farklı mertebelerdeki suretlere/formlara geçmeleri, esas itibarıyla bir tür değişimi değil, görevini veya imtihanı başarıyla tamamlayıp tamamlamamasına bağlı olarak ödülü veya cezayı hak edenler arasına katılma ve hak ettikleri yaşam tarzıyla karşılaşmaları anlamına gelmektedir. İhvân'ın genel olarak nefisleri, "cisimlerle birlikte olan ve cisimsiz olanlar," cisimsiz olanları da "iyi nefisler ve kötü nefisler" olarak tasavvur etmeleri de bu sonucu desteklemektedir.

Çalışmamızda ulaştığımız veriler, İhvân'ın konuyla ilgili görüşlerinin görünürde sistematik ve tutarlı olduğunu göstermektedir. Ancak söz konusu görüşlerin bir kısmının konuyla ilgili akla gelen bazı soruları yanıtsız bıraktığına tanıklık etmekteyiz. Örneğin cüz'î/tikel nefislerin ay altı alemdeki varlık türlerinin, yani sırasıyla madenler, bitkiler, hayvanlar ve insanların suretlere/formlarına geçiş sürecinin gerekçesi ve mahiyetini açıklayan detaylara girilmemektedir. Zira bu konunun, anlaşılır bir biçimde çözüme kavuşturulabilecek bir nitelik arz ettiğini söylemek mümkün değildir. İhvân, nefislerin cisimlerle birlikte olmalarının amaçlarını, genel ifadelerle açıklamaktadır. Ancak türler arası geçişin, mesela madenlerin cisminden bitkisel surete, onların cisminden hayvani surete, onların cisminden insani surete geçişin gerekçesini ve mahiyetini açıklamamaktadırlar. Yine bu geçişin sadece bir üst forma/surete geçiş şeklinde mi yoksa hem alt hem de üst mertebelere geçiş şekline mi olduğuna açıklık getirmemektedirler. Dolayısıyla cüz'î/tikel nefislerin madenlerin suretlerinden/formlarından insan suretlerine kadarki evrimleşme veya tekâmül yoluyla geçiş sürecine dair görüşlerini içeren teorileri, sistemli ve tutarlı değildir. Buna karşılık insan suretiyle/formuyla birlikte olan cüz'î/tikel nefislerin, dünya hayatındaki teorik ve pratik yetkinliklerine göre potansiyel olarak melek

veya şeytan haline gelmeleri, ölüm denilen bedenden ayrılma anından itibaren de fiili olarak melek olup melekî yaşam formuna veya şeytan olup şeytanî yaşam formuna geçmesiyle ilgili görüşleri, kendi içinde sistemli ve tutarlı görünmektedir.

İhvân'ın kıyamet sonrası varlık anlayışı, özellikle iyi ve kötü nefislerin durumlarıyla ilgili görüşleri de açık ve anlaşılır değildir. Bir yandan nefislerin ölümsüz olduğunu savunmakta, diğer yandan kötü/şeytanî nefislerin ay altı cismani âlem olan cehennemle birlikte yok olacağını savunmaktadır. Yine iyi nefislerin Küllî Nefisle birleşeceğini iddia etmekte, ancak sonraki aşamalar hakkında detaylara girmemektedir.

Çalışmamızın alanı yetersiz olduğu için İhvân'ın kıyamet sonrası süreçle ilgili görüşlerinin detaylarına giremedik. Ayrıca onların bu görüşlerinin kendilerinden sonraki Müslüman alim, mutasavvıf ve düşünürler üzerindeki etkilerine değinemedik. Bu anlamda konuya ilgi duyan araştırmacıların bu bağlamda özgün akademik çalışmalar üretebileceklerini söyleyebiliriz.

Kaynakça

- Akarsu, Bedia. *Felsefe Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları, 1975.
- Alper, Hülya. "Mukarrebîn". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 31/128-129. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2020.
- Baş, Erdoğan. "Sema". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 36/453-455. Türkiye Diyanet Vakfı, 2009.
- Bayrakdar, Mehmet. "Tekâmül Nazariyesi". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 40/337-339. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
- Bıçak, Nihat. "Klasik Türk Şiiri'nde Tenasüh ve Reenkarnasyon". *Uluslararası Medeniyet Çalışmaları Dergisi* 8/1 (2023), 78-90.
- Bolay, Süleyman Hayri. *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayınları, 1996.
- Bulğen, Mehmet - Baloğlu, Adnan Bülent. "Tenâsüh". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 40/443-446. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.
- Cürcânî, Seyyid Şerîf. *Kitâbü't-Ta'rîfât*. Beyrut, 1983.

- Çelebi, İlyas. “Şeytan”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 39/99-101. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2010.
- Çetinkaya, Bayram Ali. “İhvân-ı Safâ Felsefesinin İbnü’l-Arabî Düşüncesindeki İzdüşümler”. *Tasavvuf* 23 (2009), 131-147.
- Gökçe, Cüneyt. “Berzah”. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 5/525. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1992.
- Güllüce, Veysel. *Reenkarnasyon İddiaları Karşısında Kur’ân-ı Kerîm*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2001.
- Hanbel, Ahmed b. *el-Müsned*. Kahire, 1313.
- İhvân-ı Safâ. “3. Risâle: Astronomi-Astroloji ve Kürelerin (Gök Cisimlerinin) Oluşumu Hakkında”. çev. Elmin Aliyev. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. I/81-110. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- İhvân-ı Safâ. “5. Risâle: Musiki”. çev. A. Hakkı Turabi. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. I/129-160. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2012.
- İhvân-ı Safâ. “16. Risâle: Sema ve Alem Olarak Adlandırılıp Nefsin Islahı ve Ahlakın Olgunlaştırılmasına Dair”. çev. Elmin Aliyev. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. II/25-45. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- İhvân-ı Safâ. “17. Risâle: Oluş ve Bozuluşun Açıklanmasına Dair”. çev. Kamuran Gökdağ. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. II/47-55. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- İhvân-ı Safâ. “19. Risâle: Madenlerin Oluşumunun Açıklanmasına Dair”. çev. Ali Avcu. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. II/75-102. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- İhvân-ı Safâ. “20. Risâle: Tabiatın Mahiyetine Dair”. çev. Enver Uysal. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. II/103-117. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- İhvân-ı Safâ. “21. Risâle: Bitkilerin Cinslerine Dair”. çev. Elmin Aliyev. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. II/119-138. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.

- İhvân-ı Safâ. "22. Risâle: Hayvanların ve Hayvan Türlerinin Yaratılış Şekline Dair". çev. Murat Demirkol. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. II/139-258. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- İhvân-ı Safâ. "26. Risâle: Filozofların 'İnsan Küçük Bir Âlemdir' Görüşüne Dair". çev. Abdullah Kahraman. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. II/317-335. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2013.
- İhvân-ı Safâ. "28. Risâle: İnsanın Bilimlere Güç Yetirilebilirliği". çev. Kamuran Gökdağ. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. III/23-37. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- İhvân-ı Safâ. "29. Risâle: Ölümün ve Hayatın Hikmetine Dair". çev. Ömer Bozkurt. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. 39-53. III. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- İhvân-ı Safâ. "30. Risâle: Lezzetlerin Nitelikleri, Hayatın ve Ölümün Hikmeti ile Bunların Mahiyetlerine Dair". çev. Murat Demirkol. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. III/55-79. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- İhvân-ı Safâ. "31. Risâle: Dillerin, Yazı Şekillerinin ve İbarelerin Farklı Olmasının Sebeplerine Dair". çev. Ali Avcu. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. III/81-144. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- İhvân-ı Safâ. "32. Risâle: Pisagorculara Göre Varlıkların/Mevcutların Akli İlkelere Hakkında". çev. Murat Demirkol. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. III/145-159. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- İhvân-ı Safâ. "33. Risâle: İhvân-ı Safâ'ya Göre Akli İlkleler Hakkında". çev. Murat Demirkol. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. III/161-169. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- İhvân-ı Safâ. "36. Risâle: Devirler ve Küresel Dönüşler Hakkında". çev. M. Fatih Demirci. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. III/201-215. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- İhvân-ı Safâ. "38 Risâle: Öldükten Sonra Diriliş ve Kıyâmete Dair". çev. Abdullah Kahraman. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. III/233-261. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.

- İhvân-ı Safâ. "40. Risâle: Nedenler ve Nedenlilere Dair". çev. Ali Durusoy. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. III/281-311. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- İhvân-ı Safâ. "41. Risâle: Tanımlar ve Resimlere Dair". çev. Kamil Kömürcü. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. III/313-325. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- İhvân-ı Safâ. "42. Risâle: Mezhepler ve Dine Dair". çev. Metin Özdemir. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. III/327-428. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- İhvân-ı Safâ. "43. Risâle: Allah Azze ve Celle'ye Giden Yolun Mahiyetine Dair". çev. M. Kazım Arıcan. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. IV/9-16. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- İhvân-ı Safâ. "46. Risâle: İmanın Mahiyeti ve Araştırmacı Müminlerin Özelliklerine Dair". çev. Murat Demirkol. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. IV/55-96. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- İhvân-ı Safâ. "49. Risâle: Rûhânîlerin Hallerinin Niceliği Hakkında". çev. Murat Demirkol. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. IV/151-185. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- İhvân-ı Safâ. "51. Risâle: Bütün Âlemin Düzeninin Niteliğine Dair". çev. Murat Demirkol. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. IV/205-212. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- İhvân-ı Safâ. "52. Risâle: Sihir, Büyü ve Göz Değmesinin Mahiyeti Hakkında". çev. Murat Demirkol. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. IV/213-319. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014.
- İhvân-ı Safâ. *İhvân-ı Safâ Risâleleri*. ed. Abdullah Kahraman. çev. Komisyon. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2016.
- İhvânü's-Safâ. *Risâletü'l-Câmia', el-Câmia'tü'l-Câmia'*. thk. Arif Tamir. Beyrut: Menşûrâtı Uveydât, 1995.
- İhvânü's-Safâ. "er-Risâletü'l-Erbe'in: fi'l-'İleli ve'l-Ma'lûlât". *Resâilu İhvânî's-Safâ*. III/344-383. Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992.

- İhvânü's-Şafâ. "er-Risâletü'l-Hâdiyyeti ve'l-Hamsîn: fî Keyfiyyeti Neđdi'l-Âlemi bi Esrihi". *Resâilu İhvâni's-Şafâ*. IV/273-282. Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992.
- İhvânü's-Şafâ. "er-Risâletü'l-Hâmiseti ve'l-Aşer: fî Beyânî'-Heyûlâ ve's-Şûreti ve'l-Hareketi ve'z-Zamân ve'l-Mekân". *Resâilu İhvâni's-Şafâ*. II/5-23. Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992.
- İhvânü's-Şafâ. "er-Risâletü'l-Hâmiseti ve'l-İşrîn: fî Muskatî'n-Nutfe". *Resâilu İhvâni's-Şafâ*. II/417-454. Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992.
- İhvânü's-Şafâ. "er-Risâletü's-Sâbi'a: fî 's-Şanâi'î'l-İlmiyyeti ve'l-Ğaraği Minhâ". *Resâilu İhvâni's-Şafâ*. I/258-275. Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992.
- İhvânü's-Şafâ. "er-Risâletü's-Sâliseti ve's-Selâsîn: fî'l-Mebâdiyyi'l-Akliyye alâ Re'yi İhvâni's-Şafâ". *Resâilu İhvâni's-Şafâ*. III/199-211. Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992.
- İhvânü's-Şafâ. "er-Risâletü's-Sâmineti ve's-Selâsîn: fî'l-Ba's ve'l-Kıyâme". *Resâilu İhvâni's-Şafâ*. III/287-320. Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992.
- İhvânü's-Şafâ. "er-Risâletü's-Sâniyyeti ve'l-Erbe'in: fî'l-Ârâi ve'd-Diyânâti fî'l-'Ulûmi'n-Nâmûsiyyeti'l-İlâhiyyeti ve's-Şerî'a". *Resâilu İhvâni's-Şafâ*. III/401-538. Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992.
- İhvânü's-Şafâ. "er-Risâletü's-Sâniyyeti ve'l-İşrîn: fî Keyfiyyeti Tekvîni'l-Hayvânât ve Eşnâfihâ". *Resâilu İhvâni's-Şafâ*. II/178-377. Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992.
- İhvânü's-Şafâ. "er-Risâletü't-Tâsi'a: fî Beyânî'l-Ahlaq ve Esbâbi İhtilafihâ ve Enva'i 'İlelihâ". *Resâilu İhvâni's-Şafâ*. I/296-389. Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992.
- İhvânü's-Şafâ. "er-Risâletü't-Tâsi'ati ve'l-Aşer: fî Beyânî Tekvîni'l-Me'âdin". *Resâilu İhvâni's-Şafâ*. II/87-131. Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992.
- İhvânü's-Şafâ. "er-Risâletü't-Tâsi'ati ve'l-İşrîn: fî Hikmeti'l-Mevti ve'l-Hayât". *Resâilu İhvâni's-Şafâ*. III/34-51. Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992.
- İhvânü's-Şafâ. "er-Risâletü't-Tâsi'ati ve's-Selâsîn: fî Kemiyyeti Ecnâs". *Resâilu İhvâni's-Şafâ*. III/321-343. Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992.

- İhvânü's-Şafâ. "Fihristu'r-Resâil". *Resâilu İhvânî's-Şafâ*. I/21-46. Beyrut: Dâru'l-İslamiyye, 1992.
- İsfehânî, Râgıb el-. *Müfredât: Kur'an Kavramları Sözlüğü*. çev. A. Güneş, M. Yolcu. İstanbul: Çıra Yayınları, 2010.
- Kutluer, İlhan. "İnsan". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 22/320-323. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Onay, Hamdi. "İhvân-ı Safâ Felsefesinde Tekâmül Nazariyesi". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 12/2 (2021), 283-303.
- Özgökman, Fatih. "Yaşamın Kökeni, Evrim ve Tanrı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 54/2 (2013), 49-76.
- Öztürk, Mustafa. "Mele-i A'lâ". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 2/242-244. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 2019.
- Salibâ, Cemîl. *el-Mu'cemü'l-Felsefî*. Beyrut, 1982.
- Taş, Nusret. "İbn Haldun'un Mukaddime Adlı Eserindeki Teorilerin, İhvân-ı Safâ Risâleleri'nden İntihal Olduğuna Dair İddia". *Sosyal Bilimlerde Seçme Konular-7*. ed. Sadettin Paksoy - Hasan Çiftçi. 267-295. Ankara: İKSAD Publishing House, 2022.
- Taş, Nusret. *İhvân-ı Safâ Felsefesinde Akıl-Vahiy İlişkisi*. İstanbul: KDY Akademi, 2021.
- Taş, Nusret. "İhvân-ı Safâ Felsefesinde Faal Akıl Teorisi". *Beytulhikme* 13/1 (2023), 67-86.
- Taş, Nusret. "İlimler Tasnifi Bağlamında İhvân-ı Safâ ile Gazzâlî'nin Görüşleri Arasında Bir Karşılaştırma". *SBedergi* 8 (2021), 67-83.
- Taş, Nusret - Dölek, Haydar. "X. Yüzyılın Bilimler Akademisi: İhvân-ı Safâ Teşkilatı". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22/1 (2017), 271-286.
- Turan, Ramazan. "İhvân-ı Safâ Felsefesinde Adalet Kavramı". *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi* 4 (2020), 95-114.
- Uludağ, Süleyman. "Ahsen-i Takvîm". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 2/178. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1989.

- Uysal, Enver. *Örnek Metinlerle İhvân-ı Safâ ve İbn Sînâ Felsefesi*. İstanbul: Emin Yayınları, 2014.
- Üzüm, İlyas. "İlliyyîn". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 22/123-124. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2000.
- Yavuz, Yusuf Şevki - Ünal, Zeki. "Cebrâîl". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 7/202-204. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Yitik, Ali İhsan. "Tenâsüh". *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. 40/441-443. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2011.